

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

לשכת רב הקמפוס

דף שבו עי

פרשת בא, תשע"ב
מספר 951מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

“אֶסְפוּ-לִי חֲסִידֵי כְרִיתִי עָלַי-זָבַח” (תה' נ:ה) יונה בר-מעוז

מצוות אכילת השה במצרים נאמרה למשה ולאהרון בראש חודש, והביצוע אמור היה להתחלק לשלושה שלבים: בעשור לחדש יילקח השה החי אל הבית, ביום ארבעה עשר בין הערביים יישחט וייצלה בשלמותו, ודמו יינתן על המשקוף ושתי המזוזות, ובליל חמישה עשר ייאכל עד תומו על מצות ומרורים על ידי המנויים עליו כשהם לבושים ונכונים לדרך (יב:ט-יג). עוד הוראה ניתנה להם - לזכור את המעשה ולשמר אותו בעתיד, ולה צורפו שני חידושים עיקריים: חובת קיום החג במשך שבעה ימים ואיסור אכילת חמץ (יב:יד-כ).

כאשר משה מוסר לזקני ישראל את ההוראה לאכילת השה במצרים, הוא חוזר בעיקר על חובת מריחת הדם, מוסיף איסור לצאת מפתח הבית כל אותו לילה, ונותן הוראה לשמור לדורות את “העֶבְדָּה הַזֹּאת” בלי לפרט מה מכל תנאי העבודה יידרש גם בעתיד (כא-כז).

רק לאחר שתוארה מכת בכורות ואחריה יציאת בני ישראל ממצרים בפועל, חוזרת התורה לדיני הפסח, ואז מתברר שאכילתו מותרת רק לבן ישראל נימול ולעבדיו הנימולים (מג-נ):¹

וַיֹּאמֶר ה' אֶל-מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן זֹאת חֻקַּת הַפֶּסַח פֶּל-בֶּן-נֶכֶד לֹא-יֹאכַל בו. וְכָל-עֶבֶד אִישׁ מִקְנֵת-כֶּסֶף וּמִלְתָּה אֹתוֹ אֹז יֹאכַל בו. תּוֹשֵׁב וְשֹׁכֵר לֹא-יֹאכַל בו. בְּבֵית אֶחָד יֹאכַל לֹא-תוֹצִיא מִן-הַבַּיִת מִן-הַבֶּשֶׂר חוּצָה וְעֵצִים לֹא תִשְׂבְּרוּ בו. כָּל-עֶדְתֵי יִשְׂרָאֵל יַעֲשׂוּ אֹתוֹ. וְכִי-יָגוּר אִתְּךָ גֵר וְעָשָׂה פֶסַח לֵה' הַמּוֹל לֹ כָל-נֶכֶד וְאֹז יִקְרַב לַעֲשׂוֹתוֹ וְהָיָה כְּאֶזְרַח הָאָרֶץ וְכָל-עֶרְל לֹא-יֹאכַל בו. תּוֹרָה אַחַת יְהִיָּה לְאֶזְרַח וְלִגֵּר הַגֵּר כְּתוֹבְכֶם.

השאלה המתבקשת היא אם גם בפסח מצרים נהגו ההגבלות המחייבות מילה כתנאי לאכילתו, או שמא מדובר בהוראה רק לדורות הבאים, כיוון שהפסוקים הסמוכים מזכירים מושגים כמו “אֶזְרַח”, ו“כִּי-יָגוּר אִתְּךָ גֵר”, המכוונים בבירור לשהות בארץ. נציג כאן שלוש תשובות לשאלה זו:

תשובה אחת מתבססת על העיקרון “דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר” (ירושלמי ר”ה ג, ה; דף נח טור ד), ולפיה ההגבלות שחלות בפסח דורות חלו גם בפסח מצרים:

“וְכָל-עֶרְל לֹא-יֹאכַל בו” (יב:מח) ו“כָּל-בֶּן-נֶכֶד לֹא-יֹאכַל בו” (שם מג) - מה ת”ל חוקה (“חֻקַּת” [שם])? ליתן את האמור בפסח מצרים בפסח דורות ואת האמור בפסח דורות בפסח מצרים, חוץ מדברים שמייעט בו הכתוב.²

לפי דעה זו, בני ישראל קיבלו במצרים מראש את ההוראה למול עצמם ואת בני ביתם כתנאי לאכילת השה, ולכן כאשר מסכמת המשנה את ההבדלים בין פסח מצרים לפסח דורות, אין היא מזכירה את חובת המילה בתוכם:

* גב' יונה בר מעוז לימדה באוניברסיטה במחלקה לתנ”ך ובמרכז ללימודי יסוד ביהדות. היא עובדת בכירה במפעל מקראות גדולות “הכתר”, ועוסקת בהתקנת פירושי המפרשים.

¹ כותרת המאמר ניתנה על פי המשכו של המדרש בשמ”ר (יט, ה) שנדון במאמר: “משל למלך שעשה משתה לאוהביו, אמר המלך: אם אין סימנטרי (=תג, סימן) על כל המסובין אל יכנס אחד מהם לכאן, כך הא-להים עשה משתה להם צלי אש... מפני שגאלן מן הצרה, אמר להם: אם אין חותמו של אברהם בבשרכם לא תטעמו ממנו, מיד כל הנולד במצרים נמולו לשעה קלה, עליהם נאמר ‘אֶסְפוּ-לִי חֲסִידֵי כְרִיתִי עָלַי-זָבַח’.”

² **מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי** (יב, מג), מהדורת אפשטיין, ירושלים תשל”ט (לנוחות הקוראים הוצגו כאן דברי המדרש משוחזרים במלואם), וב**מכילתא דרבי ישמעאל**, בא, פסחא טו: “זאת חֻקַּת הַפֶּסַח - בפסח מצרים ובפסח דורות הכתוב מדבר. דברי ר’ יאשיהו. ר’ יונתן אומר: בפסח מצרים הכתוב מדבר; אין לי אלא פסח מצרים, פסח דורות מנין? תלמוד לומר כָּל-חֻקֹּתָיו וְכָל-מִשְׁפָּטָיו תַּעֲשׂוּ אֹתוֹ (במ’ ט:ג). נם לו רבי יאשיהו: אחד זה ואחד זה בפסח מצרים ובפסח דורות הכתוב מדבר, ומה תלמוד לומר כָּל-חֻקֹּתָיו וְכָל-מִשְׁפָּטָיו? אלא בא הכתוב ללמד בו דברים המחוסרים בו.” עפ”י מהדורת הורוויץ-רבין, ירושלים תשל”ל.

מה בין פסח מצרים לפסח דורות? פסח מצרים מקחו מ'בְּעֶשֶׂר', וטעון הזאה באגודת אזוב, ועל המשקוף ועל שתי המזוזות, ונאכל בחפזון בלילה אחד; ופסח דורות נוהג כל שבעה.³

תשובה שנייה מניחה שמלכתחילה לא ניתנה הגבלת המילה, והיא נוספה רק סמוך לאכילה. כך עולה מכמה מדרשים, אך לא תמיד ברור מהם מדוע נוספה הדרישה הזאת, כפי שנראה להלן:⁴

אמר רבי אבהו: עד שמשא ישראל מסובין ואוכלין פסחיהם במצרים, כבר הקדים הקב"ה, שנאמר "וַיְהִי בַּחֲצִי הַלַּיְלָה וַה' הִפֵּה כָּל-בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם" (יב:כט); היא דעתיה דרבי אבהו למימר "סיריי (=לְעֵנְתִי⁵) נתן ריחו" (ראו שה"ש א:יב) – מלמד שהיה ריחו של אותו הדם⁶ קשה והופיע להם הקב"ה ריח טוב מבשומי גן עדן והיתה נפשם קוהא (=מתאווה⁷) לאכול, אמרו לו: משה רבינו, תן לנו מה נאכל! אמר להם משה: כך אמר לי הקב"ה "כָּל-בֶּן-נֶכֶד לֹא-יֹאכַל בּוֹ", עמדו והפרישו הנכרים שביניהם; והיתה נפשם קוהא לאכול, אמרו לו: משה רבינו, תן לנו מה נאכל! אמר להם: כך אמר לי הקב"ה "וְכָל-עֶבֶד אִישׁ מִקְנֵת-כֶּסֶף וּמִלְתָּה אֹתוֹ אִזּוֹ יֹאכַל בּוֹ", עמדו ומלו את עבדיהם; והיתה נפשם קוהא לאכול, אמרו לו: תן לנו מה נאכל! אמר להם: כך אמר לי הקב"ה סינטומוס (= בקיצור) "וְכָל-עֶרְל לֹא-יֹאכַל בּוֹ", מיד כל אחד ואחד נתן חרבו על ירכו ומהל עצמו (שיר השירים רבה א, נז).

לפי המדרש הזה, רק סמוך לסעודה נודע לסועדים שיש תנאים מגבילים שמאפשרים את ההנאה המלאה ממנה, ודבר זה הביאם לציית לתנאים הללו.⁸

לפי התשובה השלישית ההוראה ניתנה רק לאחר שכבר יצאו ממצרים (שמות רבה יט, ב):

"זאת חקת הפסח" – אמר רבי שמעון בן חלפתא: כיון שיצאו ישראל ממצרים, אמר הקדוש ברוך הוא למשה: הזהר לישראל על מצות הפסח, "כָּל-בֶּן-נֶכֶד לֹא-יֹאכַל בּוֹ וְכָל-עֶבֶד אִישׁ מִקְנֵת-כֶּסֶף וּמִלְתָּה אֹתוֹ וּגְוִי", כיון שראו ישראל שפסל לערלים לאכול בפסח, עמדו כל ישראל לשעה קלה ומלו כל עבדיהם ובניהם, וכל מי שיצא עמם, שנאמר: "וַיֵּלְכוּ וַיַּעֲשׂוּ כָל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כַּאֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת-מֹשֶׁה וְאֶת-אַהֲרֹן כִּן עָשׂוּ".⁹

הצירוף 'כיון ש-' בא לציין קשר בין אירוע שקרה לדברים שבאו בעקבותיו, כמו: "כיון שראו ישראל שפסל לערלים לאכול בפסח, עמדו כל ישראל לשעה קלה ומלו כל עבדיהם ובניהם", וכך עולה בבירור גם מהמשך המדרש: "וכל מי שיצא עמם". משמעות הדברים היא שההגבלה של הערלים בקרבן פסח לא קדמה ליציאת מצרים, אלא באה בעקבותיה ואולי בגללה.

יתרונה של התשובה השלישית כפול: ראשית, אין צורך ללמוד ממקום אחד על אחר, כי הסדר שבו נכתבו הכתובים תואם את סדר האירועים. שנית, אמנם ההוראה המקורית הייתה לקחת "שֶׁה לְבִית-אֲבֹת שֶׁה לְבִית", אך גם "הוא וּשְׁכֵנּוֹ הַקָּרֵב אֶל-בֵּיתוֹ" (יב:ג:ד). אבל השכנים במצרים ואף הדורים באותו בית יכול שיהיו נכרים, כעדות הכתוב "וַיִּשְׁאַלְהָ אִשָּׁה מִשְׁכֵּנֶתָהּ וּמִגֵּרַת בֵּיתָהּ כְּלֵי-כֶסֶף וְכֵלֵי זָהָב וּשְׁמֹלֹת" (ג:כב).¹⁰ נראה אפוא מפסוקים אלה שלא תוכננה מראש ההגבלה של בן נכר.

לפי דעה זו ברור מדוע יופיע חידוש זה בנפרד משאר חידושי פסח דורות, לאחר היציאה מעבדות לחירות, אך מדוע נקבע החידוש הזה? נראה לומר שהוא מתעד מה שאירע בפועל מאליהו. נזכור שכאשר ישבו בני ישראל לאכול את השם בקרב המצרים הייתה בזה סכנה גדולה, שהרי משה סרב להצעת פרעה לזבוח לה' בתוך ארץ מצרים בנימוק "הֲיֵן נִזְבַּח אֶת-תּוֹעֵבַת מִצְרַיִם לְעֵינֵיהֶם וְלֹא יִסְקְלֵנוּ" (שם' ח:כב)? נראה אפוא שרק הבוטחים בדבר ה' העזו לקיים את זבח הפסח בביתם, ואל בתיהם באו גם אותם שלא העזו לפעול בגלוי נגד המצרים.¹¹

אם נניח שכך היו הדברים, הרי הדעת נותנת שאת משמעות אכילת השם כפריקת עול רוחנית של עבדות מצרים הפנימו מי שמלכתחילה הצליחו לשמר את חירות רוחם ואת נבדלותם מן המצרים. ואחד מסממני חירות

³ משנה פסחים ט, ה. יתירה מזו, בדיון בגמרא פסחים צו. מועלית ההשערה שמא ההגבלה של המילה אינה נוהגת בפסח דורות כלל, בניגוד לפסח מצרים.

⁴ נוסח המדרש על פי שמשון דונסקי, **מדרש רבה, שיר השירים, מדרש חזית**, ירושלים-תל אביב תש"ם. הסיפור מופיע פעם שנייה בקיצור בפרשה ג, יד.

⁵ לפי דונסקי, כך מפרש רבי אבהו את "נרדי" שבפסוק. מילון יסטרוב מתרגם: צחנת.

⁶ דונסקי מפרש שזהו סירחון שעלה מהבכורות המתים, אבל יש גם דעות אחרות במפרשי המדרש.

⁷ על פי מילון יסטרוב: עד כדי עלפון.

⁸ אבל במדרשים אחרים, כגון מדרש 'ויושע' (אייזנשטיין, **אוצר המדרשים**, ע' 152), מקבלים בשמחה את ההגבלה הנוספת שהוטלה לפתע: כששמעו ישראל דבריו של הקב"ה עמדו על רגליהם בשמחה ובשירים ומלו כל הערלים שהיו בהם במהירות והקב"ה מיהר ורפאם.

⁹ הפסוק המצוטט בסוף המדרש אינו מלמד, לכאורה, על הזמן המאוחר שבו נעשתה המילה, כיון שהוא מסכם את הציווי הראשוני שניתן למשה עוד קודם שפנה לזקני ישראל. אבל ברור מלשון המדרש שכוונתו הייתה לקשור בין פסוק כח לפסוק נ, שאומר כמוהו אבל בהדגשת "כל": "וַיַּעֲשׂוּ כָל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כַּאֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת-מֹשֶׁה וְאֶת-אַהֲרֹן כִּן עָשׂוּ".

¹⁰ כיוון שאלו שתי ההיקריות היחידות של 'שכן' או 'שכנה' בספר שמות, אין סיבה להניח שיש לכל היקרות משמעות שונה מהאחרת. גם בדברים מופיע המונח 'שכן', אך שם הוא אמור על עמים בקרבה גיאוגרפית.

¹¹ אמנם אכלו את השם בסתר הבית, אולם הייתה גם פרהסיה, משום שלקחו את הצאן מעשור לחודש ולא הסתירו את כוונתם לשחטו, ומשחו את הדם על המשקוף ושתי המזוזות, וכל עובר על הפתח היה יכול לדעת בוודאות: כאן אוכלים עתה את השם!

הרוח היה ברית המילה. ואכן, כאשר חזר כל העם למול כמורשת אבותיו, אמר ה' ליהושע: "היום גִּלּוֹתִי אֶת-קֶרְפֶּת מְצָרִים מֵעַלְיֶכֶם" (יהו' ה:ט), היינו, זאת הפעולה הסופית של היציאה מעבדות לחירות. אם כך היה, אפשר שיש בפסח הראשון תקדים לתהליך שקרה לאחר מכן גם בפסח שני (במ' ט'): ה' אשרר תופעה שהעם התחיל בה, ובעקבות יזמתם נתן לה תוקף של חוק לדורות. כיוון שחלקו העיקרי של העם שביצעו את ההוראה של אכילת השה היו הנימולים, ציווה ה' שמכאן ואילך יהיה זה תנאי הכרחי לקיום מצוות הפסח. אם כנים דברינו, יהיה בהם גם כדי להסביר את התופעה המעניינת שדווקא בפסח מגלה עם ישראל מחדש את רצונו לדבוק במורשתו.¹² נוסף את העובדה שהרוב המוחלט של העם בישראל עורך ברית מילה לילדיו, ונראה לשמחתנו שמאז פסח מצרים נטבעה מרצוננו בקוד הגנטי הרוחני שלנו הדבקות במצוות הפסח ובמילה.¹³

¹² "העם עם המצה: רוב הציבור היהודי בישראל – ובהם גם כמחצית מהחילונים - אינם מתכוונים לאכול מוצרי חמץ במהלך הפסח – כך עולה מסקר ynet ועמותת גשר שנערך לקראת החג. רובם הצהירו עוד כי יצינו את ליל הסדר על פי המסורת – כולל קריאת ההגדה במלואה". פורסם באינטרנט מתאריך 28.03.10.

¹³ נשלים בתובנה שהעלה רבי שמעון בן אלעזר: "כל מצוה שמסרו ישראל עצמן עליהם למיתה בשעת גזרת המלכות, כגון עבודה זרה ומילה, עדיין היא מוחזקת בידם, וכל מצוה שלא מסרו ישראל עצמן עליה למיתה בשעת גזרת המלכות, כגון תפילין, עדיין היא מרופה בידם" (שבת קל.).